

Noves realitats territorials de Galícia

Rubén C. Lois González
Universidade de Santiago

Resum

En aquest article s'analitza el territori gallec des de la nova geografia regional. Així es destaca allò que fa de Galícia un territori diferenciat dins de la Península Ibèrica: l'especificitat perifèrica; la llengua; l'organització tradicional de l'espai, les transformacions territorials recents, tot fent referència al procés d'urbanització i a l'eix atlàntic, així com a l'euroregió que Galícia forma amb el nord de Portugal; les activitats econòmiques, esmentant les noves grans empreses gallegues; les característiques socials i culturals de la població gallega.

Paraules clau: Galícia, geografia regional, geografia econòmica, geografia cultural, geografia social

Resumen

En este artículo se analiza el territorio gallego desde la nueva geografía regional. Así, se destacan las características que hacen de Galicia un territorio diferenciado dentro de la Península Ibérica: la especificidad periférica; la lengua; la organización tradicional del espacio, las transformaciones territoriales recientes, con especial referencia al proceso de urbanización y al eje atlántico, y también a la euroregión que Galicia forma con el norte de Portugal; las activida-

des econòmiques, referenciant les noves grans empreses gallegues; les característiques socials i culturals de la població gallega.

Palabras clave: Galicia, geografia regional, geografia econòmica, geografia cultural, geografia social

Abstract

The Galician territory is analyzed in this article using the approach of the new regional geography. The author points out the elements that makes Galicia a differentiated territory within the Iberian peninsula: its peripheral location, the language and the traditional organization of the space. Recent territorial transformations such as the urbanization process, or the development of the Atlantic economic axis, the creation of the Euro-region with the provinces of Northern Portugal have favoured the growth and expansion of new economic activities, the new big Galician corporations and also have modified some of the social and cultural particularities of the Galician population.

Keywords: Galicia, regional geography, economic geography, cultural geography, social geography

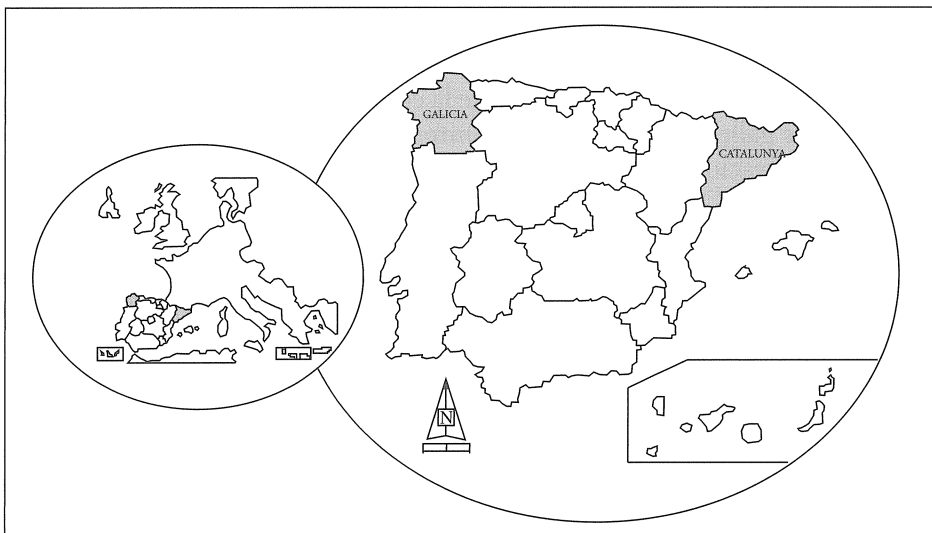
Una de les primeres idees que hem de transmetre quan viatgem a l'exterior és que Galícia queda arraconada. Això ho podem adornar amb qualificatius com nord-occidental, atlàntica, oberta sobre l'Oceà, encara que sempre parteix de la posició excèntrica del país. És cert que Galícia ocupa l'angle nord-oest de la Península Ibèrica, però la noció de cantonada ha estat el resultat d'una sèrie de vicissituds històriques, entre les que destaca la divisió de l'espai ibèric en dos Estats-nació, Portugal i Espanya, amb unes fronteres que van arraconar a Galícia al lloc menys còmode de tot l'àmbit peninsular, per diverses raons. En primer terme, la sortida natural de Galícia és cap al Sud, cap a l'actual territori portuguès, del qual la separa l'àmplia vall del riu Miño, proper a la seva desembocadura, o encara un conjunt d'elevacions i depressions tectòniques poc abruptes a l'àrea Ourense-Tras Os Montes. De fet, Portugal es va formar des de Galícia, ja que com va succeir amb tots els regnes cristians de la Península en la seva façana occidental es va seguir una lògica d'expansió del Nord cap al Sud. Amb tot, aquestes connexions naturals de Galícia es van veure dificultades durant segles per dos estats que van pretendre afirmar-se instaurant fronteres i sobretot en l'època de Franco-Salazar quan les comunicacions gallego-portugueses van ser severament dificultades (López Trigal, Lois i Guichard, 1998).

En segon terme, el pas de Galícia a la Meseta ha estat durant segles molt complicat per la presència de muntanyes relativament vigoroses (les Serralades

Oriental, que coincideixen amb el Massís Galaic-Lleonès dels vells manuals), que han dificultat el trànsit entre els dos espais. Resulta evident que els obstacles imposats pel marc físic poden superar-se amb els avenços tecnològics, però no dins d'un estat central secularment inoperant, que va dissenyar les seves infraestructures pensant des de Madrid i discriminant determinades àrees perifèriques (de manera particular Galícia). Tot plegat no va contribuir fins a èpoques recents a superar l'aïllament d'aquesta cantonada nord-occidental ibèrica que per una sèrie d'esdeveniments que seria complicat narrar aquí no es va integrar a Portugal, com hagués estat en certa mesura natural.

Quasi sempre, la idea de cantonada, de marge o bé límit, s'associa en els estudis geogràfics al concepte de perifèria. En conseqüència no és d'estranyar que Galícia hagi estat caracteritzada de manera habitual com un país perifèric, allunyat dels grans centres urbans i de poder, amb uns estàndards d'accessibilitat baixos, i amb un nivell de desenvolupament econòmic inferior a gran part de la resta dels territoris veïns. La qualificació de perifèria es va acompanyar de les d'endarreriment i ruralitat, en una imatge recreada per científics socials que van publicar els seus treballs pels anys 1970 (Beiras, 1972; García Fernández, 1975; Bouhier, 1979) i que assoliren una indubtable popularitat. La consideració del territori gallec com a àrea amb necessitats d'ajuda s'ha mantingut des de les memòries justificatives d'algunes intervencions de l'INI en els 1940 fins a la situació actual quan es classifica com a regió objectiu 1 de la UE, passant pels intents de crear una Gran Àrea d'Expansió Industrial de Galícia en el III Pla de Desenvolupament o d'aprovar el primer Pla Director Territorial de Coordinació a partir de la Llei *del Terra* de 1975-76.

Figura 1
Localització de Galícia i Catalunya

Amb tot, davant d'aquestes interpretacions en clau d'endarreriment i de perifèritat, en els últims temps s'han aixecat veus crítiques de molt divers origen. Per una part, la noció de perifèria o d'endarreriment no pot entendre's com immutable i així molts historiadors contemporanis o econòmics han demostrat que la societat gallega va procurar modernitzar-se en diversos períodes i que per diferents raons aquests intents de transformació no van acabar qual·lant de forma plena (Carmona, 1990; Fernández Estret, 1992). Per una altra, des de molt diferents mitjans es manté la idea de que Galícia ha donat un gran salt endavant en els darrers temps, això sí, sense qüestionar l'estatus de perifèria europea que tants beneficis econòmics genera per l'existència de Fons Estructurals i de Cohesió (sobre això, seríem una espècie de fills avantatjats de la República d'Irlanda). Tot i això si s'admet l'indubtable pes de la tradició camperola del país, d'un país format amb una aclaparadora majoria de petits propietaris de terres fins fa trenta anys amb una mentalitat laboriosa que ho ha acabat per impregnar tot. Potser l'associació rural-pagès-endarreriment hagi funcionat moltes vegades per a referir-se a Galícia com a perifèria o encara com a espai subdesenvolupat. En l'actualitat, és més difícil creure's acríticament aquests lligams unívocs i encara que ens situem en una cantonada encara deficientment comunicada, resulta molt arriscat plantejar els qualificatius d'endarrerit i perifèric en el sentit clàssic del terme al conjunt de la comunitat autònoma.

De la mà de l'especificitat perifèrica de Galícia també s'ha fonamentat la seva consideració com a país, com a nació, i més recentment com a nacionalitat històrica, en amplis segments de l'opinió pública. Si Catalunya i el País Basc s'havien industrialitzat d'hora i havien creat una burgesia pròpia que des de molt aviat va canalitzar les reivindicacions d'autogovern cap a Madrid, a Galícia en canvi, s'interpretava que l'endarreriment, la marginació de les polítiques públiques o l'aïllament havien creat una societat precapitalista de petits pagesos que va continuar mantenint les seves senyes d'identitat. La singularitat gallega derivava del seu menor desenvolupament i de la postració a la qual havien sotmès el territori els monarques castellans i espanyols; fins i tot cap als anys 1960 i 1970 van florir teories sobre la colonització interior dels espanyols en relació als gallecs. De fet, el manteniment d'un idioma propi és entès en clau de conservació d'unes estructures seculares on no havia penetrat l'aparell estatal, enfront de Catalunya i el País Basc on el progrés econòmic havia reforçat l'orgull per la llengua.

La llengua, el territori (que en tot cas hauria de considerar-se més extens incorporant part del Bierzo, de la Sanabria i l'occident asturià) i el poble (en un món sense immigrants, però amb molts emigrants que mantenien la seva identitat en poderosos centres i societats a l'exterior), van constituir la trilogia de referents del primer moviment nacionalista, de forta empremta culturalista, desenvolupat en els anys 1920 i 1930: la *Xeración Nós*. Entre els seus líders i ideòlegs va ser molt important la presència de geògrafs o historiadors-geògrafs com R. Otero Pedrayo i Vicente Risco, juntament a altres dirigents polí-

tics com A.D. Castelao (Santos, 1999). La *Xeración Nós*, la tasca del Partit Galeguista i l'aprovació plebiscitària de l'Estatut d'Autonomia vint dies abans del començament de la Guerra Civil, justifica que en el període de recuperació democràtica de finals dels 1970 Galícia es definís sempre com a nacionalitat històrica. Una nacionalitat perifèrica, percebuda popularment endarrerida respecte a la basca i a la catalana, però que normalment s'ha identificat més amb Catalunya que amb el País Basc. S'ha pres Catalunya com model en el qüestionament de la divisió provincial i en la reivindicació de les comarques, en la normalització d'un idioma derivat del llatí, en la prosperitat econòmica basada en el treball i la iniciativa empresarial o encara en l'escassa atenció posada en el fet ètnic com a base de l'afirmació nacional, entre d'altres. Quan plan-tegem algunes idees sobre una Galícia renovada, emergent, en l'actualitat, els exemples de Catalunya, Irlanda i la proximitat de Portugal estaran presents en el nostre subconscient ideològic, com és habitual per als habitants de la cantonada nord-occidental de la Península Ibèrica.

1. L'organització tradicional de l'espai

Fins els anys 1960 i 1970, les característiques generals de Galícia afavorien la seva representació com un territori perifèric i endarrerit. Això era a causa de l'hegemonia del món agrari i pagès que ho impregnava tot. Per donar compte de la importància que posseïa el món rural organitzat a partir de petites explotacions familiars, orientades bàsicament cap a l'autoconsum i a penes integrades en circuits de mercat, serveixin tres dades. D'una part, i malgrat la relativitat amb la qual han de ser utilitzats aquests registres, més de les dues terceres parts de la població ocupada en Galícia entre 1900 i 1960 s'enquadraven en el sector primari. D'una altra, recalquem l'existència d'unes elevades densitats rurals de població (Bertrand, 1992), en gran part dels municipis per damunt dels 40 hab/km² durant la primera meitat del segle XX, i que superaven els 80 hab/km² en comarques agrícoles molt fèrtils com el Ribeiro, l'Arnoia, O Condado, As Mariñas i la majoria de les Rias Baixas. En darrer lloc, i com a conseqüència de l'anterior, una considerable fragmentació de la propietat de la terra, expressada en valors mitjans de 5-6 ha per explotació a començaments dels 1960. Encara que alguns fills rebien una porció més gran de terreny dels seus pares (la institució de la millora), a Galícia no va existir la figura de l'hereu únic amb la qual cosa les possessions d'una família acostumaven a dividir-se amb motiu d'una herència, a engrandir-se pel matrimoni, però gairebé mai a englobar una extensió apreciable (un pagès amb més de 10 ha de conreu i prats era considerat d'una casa gran).

Entre els elements claus per explicar l'organització de l'espai, sens dubte destaquen: la proliferació d'entitats singulars de població, al voltant de 30.000 en tot el territori, les quals apareixien englobades en unes 4.000 parròquies. Gran part dels nuclis habitats (uns dos terços) són poblets i posseeixen entre tres i

diverses desenes de cases. Aquesta modesta mida obeeix a la impossibilitat d'entendre les àrees de cultiu i pastures més enllà d'uns pocs quilòmetres, en un marc definit pels continus desnivells topogràfics, la disponibilitat d'aigua i l'abundància d'obstacles físics que endarrereixen la comunicació entre llocs propers. La població gallega sempre ha cercat reagrupar-se per desenvolupar sistemes d'ajuda mútua a la feina del camp o gestionar de forma comunitària la muntanya; amb tot, les condicions del medi han actuat com notables limitants d'aquesta tendència. A Galícia els masos i les entitats simples de dues o tres cases (casais, vilares) són minoritaris. Els poblets s'organitzen en parròquies, territoris que actuen com autèntiques cèl·lules de relació social, en les quals l'existència es desenvolupava gairebé sense ruptures, basada en un replegament dins del petit àmbit rural, mal comunicat, on romanen els veïns. Les parròquies es componen de les terres dels poblets i dels llocs que les integren, poden tenir muntanya comunal, encara que el nombre d'entitats que hi pertanyen oscil·la molt, entre una i diverses desenes, i a algunes muntanyes és possible que estiguin adscrites a poblets en concret. Els habitants de la parròquia coneixen els seus límits, qualifiquen de forans a tots aquells qui viuen fora dels confins, protagonitzen un cicle festiu comú al llarg de l'any, s'ajuden en les feines agràries i domèstiques (matança del porc, construcció d'una casa, etc.) i fins i tot organitzaven conjuntament les seves sortides a l'exterior, a una fira o a una festa (Lisón, 1979; Souto, 1988; Pazo, 1994; Lois, 1996). El centre simbòlic de la parròquia era l'església, encara que també l'existència d'una escola o una taverna es convertien en referents coneguts per tots els seus habitants. El protagonisme parroquial es va mantenir fins fa uns vint-i-cinc o trenta anys a tota Galícia, i encara avui la parròquia és un lloc d'identificació no menyspreable. La seva fortalesa es basava en l'hegemonia del món rural amb problemes de comunicació, replegat, i que tendia a fragmentar-se en aquesta multitud de microterritoris amb vida autònoma, però on l'aclaparador predomini de petits propietaris agrícoles dotava d'unitat al conjunt.

Hem assenyalat que gran part de les persones vivien del camp i que la norma era la petita propietat agrària familiar. Amb aquests pressupòsits, units als problemes d'aïllament i a la debilitat del món urbà, és lògic que l'estratègia de vida de gran part dels gallegos es basés en assolir l'objectiu de l'autoconsum domèstic. En explotacions de menys de 10 ha era necessari portar a terme una agricultura intensiva, fonamentada en la policultura (calia produir un poc de tot) i en l'abundància de mà d'obra (recordem les elevades densitats rurals de població, fins al començament de l'emigració massiva dels 1960). Del treball de la terra s'obtenien cereals (blat de moro i sègol, sobretot, en les millors terres de la casa), patates i productes hortícoles, lli utilitzat per a primera matèria tèxtil, *toxos* i ginesta per al jaç del bestiar (en quadres tradicionals situades en la pròpia habitatge), i herba (seca o pel seu consum en fresc). Els cereals permetien disposar de farina i juntament amb les patates, les cols i l'omnipresent carn de porc (animals criats domèsticament, en bona mesura amb les sobrees de l'alimentació humana), constituïen l'aliment de les famílies en una dieta escassa i

monòtona. L'objectiu era l'abastiment per a tots els mesos, que es cobriessin part de les necessitats de vestit (amb el lli i la llana), en un model profundament autàrquic. Només l'obtenció de vedells, l'elaboració de formatges per a una fira, la producció de vi o la rendible cria de mules i bous que després treballarien en el camp castellà, eren activitats recompensades amb algun diners, necessari per afrontar certes despeses, en una economia bàsicament desmonetitzada (Lois, 1995). A l'exterior es comprava sal amb dificultats, o de vegades alguna tela. La sobrepoblació relativa, el replegament sobre la casa i l'espai parroquial, la indigència de mitjans tècnics per al treball a la terra, i l'escassetat d'intercanvis comercials, dibuixen un panorama clàssic d'endarreriment econòmic, segons tots els autors que van estudiar el món rural (per descomptat, hegemònic) de Galícia en els dos primers terços del segle XX.

En aquest apartat, i en els paràgrafs anteriors, s'ha insistit a formular una lectura estàtica de l'organització de l'espai gallec en el passat. Tot i això, la definició de la societat camperola tradicional com una realitat immòbil o receptiva als canvis és un debat que es manté obert en el camp de les ciències humanes i socials del país. Diverses obres dels anys 1970, van recrear el món rural gallec com estàtic, endarrerit, singular i poc procliu a la innovació. Així, el geògraf A. Bouhier va dedicar diversos anys de la seva vida a caracteritzar «el vell complex agrari de Galícia» (Bouhier, 1979), J. García Fernández va negar tota possibilitat de modernització a les comarques agràries (García Fernández, 1975), de la mateixa manera que X.M. Beiras es referia a l'existència d'una formació socioeconòmica precapitalista enfrontada a les noves lògiques de la producció en un escenari dominat pel conflicte i l'endarreriment (Beiras, 1972). En aquestes obres madurava la idea de Galícia com territori, societat i economia poc modificats al llarg dels segles. Malgrat això, gran part de les aportacions dels 1980 i 1990 sostenen una altra opinió. D'una part, Ramón Villares i els seus deixebles de l'escola d'història contemporània de Santiago han aprofundit molt sobre l'estudi de la societat agrària i camperola de la segona meitat del segle XIX i els primers decennis del XX, per concloure que el món rural gallec va tractar de modernitzar-se, d'adaptar-se a les regles del mercat, a la situació creada per l'arribada de remeses de l'emigració i pel canvi polític que es va iniciar amb la crisi de la Restauració. L'accés a la plena propietat de la terra amb la desaparició del *foro*, la introducció de nous factors de producció a l'agricultura i les estratègies seguides en l'aprofitament de la muntanya, constitueixen tres referents clàssics d'aquesta tesi (Villares, 1982, 1984; Balboa, 1990; Fernández Prieto, 1992). De forma complementària, X. Carmona ha analitzat els èxits i fracassos de la industrialització del país en els segles XVIII i XIX, trencant amb els tòpics de societat exclusivament agrària i rural amb absència d'empresadors o encara d'iniciatives empresarials (Carmona, 1990). D'altra banda, ha estat molt important el treball desmitificador de X. Colino i E. Pérez Touriño sobre l'adaptació natural de l'agricultura gallega al capitalisme des dels anys 1960 (Colino i Pérez Touriño, 1983). De fet, diversos treballs de geografia i economia realitzats uns anys després han ratificat aquestes idees (Santos, 1993;

Lois, 1995; López Iglesias, 1996). Sobre això, el conjunt d'investigacions elaborades per un bon nombre d'autors en els darrers decennis tendeixen a assumir l'existència d'unes formes tradicionals d'organització de l'espai, o bé reivindicar l'enorme contribució de Bouhier, García Fernández i Beiras a les ciències socials del país, però al mateix temps a plantejar l'escenari d'una Galícia procliu als canvis que suposaria un avanç, o encara sotmesa a notables influències del món exterior (aquí l'emigració va jugar un indubtable paper) i afectada per fracassos en els seus intents modernitzadors (per causa de la dificultat de comunicacions i el pes dels senyorius com grup social retrògrada de les innovacions com els efectes demolidors de la Guerra Civil). La descripció de l'endarreriment correspondria a la Galícia dels anys 1940 i 1950 mentre que la postguerra va suposar una nova ruralització, (no es podia emigrar a l'exterior, i la societat camperola va accentuar el seu replegament sobre el domèstic i l'immediat).

Una altra manifestació que mostra com les interpretacions sobre el passat de Galícia estan canviant, és l'interès per conèixer el paper del món urbà, o excepció urbana donada la feble proporció de persones que vivia en ciutats durant els segles XIX i primera meitat del XX (a títol d'exemple, el 6,84% en 1900 i el 9,21% en 1930) (López Taboada, 1996). Val a dir que en aquest llarg període es va registrar un apreciable creixement de les ciutats portuàries de Vigo, A Coruña i Ferrol, que no van deixar d'atreure mà d'obra dels seus voltants, es van beneficiar de certs processos d'industrialització (indústria conservera, drasanes, mecànica, etc.) i en els dos primers casos van exercir com importants ports de vocació transatlàntica. La Galícia tradicional s'entén bàsicament en clau camperola, rural, però sense oblidar-nos que les Rias Baixas i el Golf Àrtabro (estès entre A Coruña i Ferrol) es van beneficiar de processos d'urbanització. De fet, aquí tenim algunes de les claus de la polarització del creixement gallec en torn al litoral. Un segon factor que va afavorir certa consolidació dels nuclis principals va ser, com a altres parts d'Espanya, la designació de capitals de província dotades progressivament de funcions administratives. Aquest procés explica que localitats com Lugo, Ourense i Pontevedra, que després de segles de postració a penes destacaven sobre altres nuclis més o menys pròxims (Mondoñedo, Tui, Ribadavia, etc.), iniciessin una etapa de creixement que els hauria de permetre actuar com els centres indiscutibles d'amplis territoris i, per tant, com peces clau d'una xarxa urbana contemporània encara feble, però en fase de consolidació. Pel que fa a Santiago de Compostel·la el seu caràcter tradicional i la forta influència eclesiàstica en la seva dinàmica interna, van enfortir la seva marginació durant el segle XIX. Amb tot, la importància dels mercats ramaders setmanals que es realitzaven als voltants de la seva Albereda i un relatiu despertar de la seva universitat (recordem el prestigi de l'escola mèdica compostel·lana), van fer possible que la localitat conservés un volum d'habitants mínim (segons López Taboada, 15.551 en 1900 i 23.207 en 1930) i que mantingués la seva consideració urbana. Fora d'aquestes set ciutats principals, només algunes capçaleres comarcals molt modestes s'escapaven al qua-

lificatiu rural que ho impregnava tot. Es tractava tant de poblacions d'origen medieval que seguien exercint de centre de mercat per als seus veïnats (les ja citades Tui, Ribadavia o Mondoñedo, juntament a Viveiro, Pontedeume, Betanzos, Cambados, etc.), com de llocs emergents que van ser conformant-se, sobretot a l'interior, per la necessitat de disposar de nous nuclis on se celebrassin fires i es poguessin concentrar activitats terciàries i iniciatives empresarials, de negoci (Lalín, Carballo, Ordes, A Estrada, etc.). El tímid desenvolupament d'aquestes noves capçaleres també demostra que, malgrat que durant molt temps fos imperceptible a les anàlisis, les bases econòmiques i territorials, la societat gallega tradicional es trobava sotmesa a canvis.

Entre els científics socials i humans que treballen a Galícia, existeix unanimitat a l'hora de considerar que les transformacions socioeconòmiques necessàries per superar l'endarreriment i substituir l'organització tradicional del territori del país, en definitiva les que van suposar la seva modernització, van tenir lloc en els anys 1960 i 1970. Sobre això, podem citar tres processos d'indubtable importància: l'èxode rural massiu que es va registrar en aquests decennis; el creixement urbà basat en els models d'industrialisme a ultrança, i els inicis de l'adaptació del camp galleg a l'economia de mercat. L'espai va deixar de regir-se per una lògica rural i es va assistir a la urbanització de les quatre províncies (desenvolupament urbà, hegemonia dels nuclis principals, concentració de la població i la riquesa entorn de certes àrees, etc.). Respecte a l'èxode rural, cal dir que davant d'una situació com la de la postguerra on era molt difícil sortir a treballar a l'exterior, pels problemes derivats de la II^a Guerra Mundial i l'aïllament internacional d'Espanya, des de mitjans dels 1950, es va produir la reobertura d'alguns destins migratoris clàssics. Entre ells Argentina i l'Uruguai, però també Veneçuela, Brasil o Mèxic a Llatinoamèrica, als quals cal afegir Europa. Entre finals dels 1950 i els anys 1973/74 un bon nombre de gallecs joves originaris de poblets van marxar a treballar a Suïssa, Alemanya, França, Bèlgica, Països Baixos i el Regne Unit com principals llocs de recepció. També cap a l'àrea de Barcelona, el País Basc i, de forma menys perceptible, a Madrid. Segons dades publicades recentment per l'Institut Galleg d'Estadística, de l'actual territori de la comunitat autònoma van emigrar cap a l'exterior 430.764 persones entre 1962 i 1975, de les quals 335.616 ho van fer a l'estranger (IGE, 1993). Aquest valor suposa més del 15% de l'efectiu humà de Galícia en aquells moments i permet mesurar la magnitud de la sagnia demogràfica que va patir el país en aquell moment. Davant de generacions de joves que s'acumulaven al camp sense possibilitat de marxar i en condicions precàries d'existència en els 1940 i 1950, en els 1960 i 1970 va succeir tot el contrari, gairebé tots els habitants entre 18 i 30 anys van deixar les seves parròquies de naixement per buscar una vida millor lluny de casa.

Al mateix temps que això succeïa, les grans ciutats gallegues van començar a créixer de forma decidida. D'una part, la política industrialista dels plans de desenvolupament i les estratègies de l'INI van afavorir als nuclis més dinàmics de les quatre províncies, aquells que ja comptaven amb certa tradició

empresarial. Es van crear Pols de Desenvolupament a Vigo-O Porriño i A Coruña (als quals se sumaria després el de Vilagarcía de Arousa), i es va impulsar decididament la construcció naval a Ferrol. D'altra banda, la progressiva modernització de la societat espanyola es va traduir en terciarització urbana, creixement de l'activitat comercial i administrativa en Lugo, Ourense i Pontevedra, augment espectacular de la universitat en Santiago. De fet, els municipis de Vigo i A Coruña van superar els 200.000 habitants en els anys 1970, Ferrol atansà els 90.000 (el màxim de la seva història), Ourense i Santiago es van aproximar als 100.000, i Lugo i Pontevedra es van situar entre 65.000 i 75.000. En els petits nuclis urbans que exerceixen de capçalera a escala supralocal es va registrar també l'inici d'una etapa de forta expansió (Rodríguez González, 1997). Finalment, malgrat que el camp va passar de trobar-se superpoblat a manifestar problemes d'abandonament, en els 1960 i 1970 va tenir lloc una adaptació de les seves estructures productives a les regles imposades per l'economia de mercat, que es va traduir en una modernització i millora del nivell de rendes en les explotacions familiars (Colino i Pérez Touriño, 1983). La poli-cultura d'autosubsistència va començar a ser substituïda per la intensificació en certs rendiments estrella, com la carn, la llet o algunes produccions hortícoles que es podien vendre a l'exterior. Així van progressar la ramaderia i diversos tipus d'agricultura comercial, en un model que va suposar la monetarització de les economies agràries i comportà canvis molt profunds en tot el món rural, precisament quan s'estava buidant i envellint alhora.

2. Transformacions recents: urbanització, eix urbà Atlàntic i Euroregió

Els canvis iniciats en el camp galleg fa més de trenta anys han continuat fins el present. Es va pronosticar que l'entrada a la Comunitat Econòmica Europea a mitjans dels 1980 suposaria un dur cop per a la petita explotació familiar hegemònica, però això no ha succeït. És cert que moltes unitats de producció agrària han desaparegut en els dos darrers decennis. Amb tot, aquest fet ha obeït més a l'envelliment demogràfic del món rural (jubilació o mort de vells pagesos els fills dels quals han emigrat) que a problemes derivats de la competitivitat. En aquest sentit, les explotacions que han comptat amb titulars joves o madurs romanen, s'han adaptat a les noves exigències del mercat i demostren a la pràctica allò que algunes teories econòmiques van pronosticar (Colino i Pérez Touriño, 1983). El canvi agrari, basat en l'explotació làctica (a Lugo, l'interior de A Coruña i Pontevedra), en la ramaderia de carn (àrees aturonades i muntanyoses), la viticultura (en les cinc comarques amb Denominació d'Origen) o en l'horticultura (Baixo Miño, Baixo Ulla, Rias Baixas), ha estat d'èxit en el pla econòmic. Ha permès que moltes famílies camperoles obsessionades per cobrir les necessitats bàsiques d'autoconsum fa poc més d'un quart

de segle avui en dia rebin uns ingressos regulars, prou elevats com per adquirir terres i immobles, pagar els estudis dels seus fills o els seus propis viatges, celebrar qualsevol ocasió lúdica que es presenta (com s'ha apuntat, les festes gastronòmiques del país superen les dues-centes i les clàssiques, dedicades al patró o a qualsevol sant, es compten per desenes de milers). Quan s'al·ludeix al caràcter conservador dels gallecs, en especial del món rural, s'està oblidant que les motivacions polítiques de moltes persones es basen en el fet que han optat per transformar les seves explotacions (seguint recomanacions oficials com les realitzades pels serveis d'extensió agrària), els ha anat bé en termes de rendibilitat, continuen estant molt subvencionats (Regió Objectiu 1, programes LEADER, PRODER, etc.) i senten que han superat els fantasmes de l'escassetat, l'aïllament, la falta de diners o la necessitat d'emigrar.

Tot i els bons resultats econòmics i el relatiu consens social generat per les transformacions agràries, no ens poden fer oblidar amb tot el fet que les comunitats rurals pateixen un agut procés de crisi demogràfica, amb evidents manifestacions territorials. Gairebé a tots els municipis de l'interior de Galícia (Lugo, Ourense, i l'est de A Coruña i Pontevedra) el nombre de més de 65 anys supera en més del 50% al de menys de 20 (amb índexs d'envelliment a partir d'1,5, encara que a Ourense i al Sud i la muntanya de Lugo l'habitual siguin valors per damunt de 2) (Lois i Rodríguez, 2001). Cada vegada són més nombroses les terres definitivament abandonades o que es repoblen amb pins i eucaliptus, expressió que la propietat correspon a un absentista; de fet, el gruix de la Producció Final Agrària s'obté en el 15% dels terrenys (Lois, 1995). A més a més, molts llogarrets o parròquies que durant tant temps es van exercir com autèntics marcs de vida al camp, en l'actualitat es moren, amb un segment hegemònic dels seus habitants format per vells que viuen sols (els seus fills van emigrar), que acostumen a afegir-se a alguna altra família amb membres de diferents generacions. Aquestes famílies són les grans afavorides per la millora de les condicions de vida, i en el futur seran les úniques capaces de contradir una debacle sociodemogràfica que encara no ha tocat fons.

Davant la situació narrada en les àrees rurals del país (sobre 23.000 km², on segueixen residint uns 700.000 gallecs), a les ciutats, nuclis capçalera i àrees periurbanas de l'occident gallec, els darrers decennis han suposat la intensificació dels processos de concentració de la població i de riquesa característics de l'època contemporània. Sense cap mena de dubte, A Coruña i Vigo (amb un volum de residents entre 250.000 i 300.000 en cada cas), continuen sent els grans centres urbans de la comunitat autònoma. I això no només considerant el dinamisme de les ciutats, sinó el d'extenses aglomeracions que s'han format al voltant: l'àrea d'A Coruña (amb els municipis d'Arteixo, Culleredo, Oleiros, Cambre i Sada, entre d'altres), arriba als 350.000 habitants, mentre que la de Vigo (amb O Porriño, Mos, Redondela, Soutomaior, Cangas, Moaña, Nigrán, Gondomar, Baiona, etc., (territoris que integraran la seva àrea metropolitana en procés de constitució) supera els 400.000. Entre aquests espais urbanitzats se situa Santiago de Compostel·la (a penes 95.000 censats en el municipi central i 130.000 a l'à-

rea urbana), que ha crescut gràcies a la seva terciarització. Si A Coruña i Vigo són grans ports, que han vist desenvolupar l'activitat fabril i comercial gràcies al seu tradicional paper com punts de ruptura de càrrega (tèxtil, refinació de petroli, alimentàries, etc., en el primer cas; automobilística, conservera i construcció naval en el segon), a Santiago primer la universitat i la funció hospitalària, després la capitalitat autonòmica i el seu augment turístic, constitueixen les bases del seu dinamisme recent. Fora d'aquests tres centres destacats, a l'occident del país també es localitza Pontevedra i la intensa àrea urbanitzada del Salnés (Vilagarcía de Arousa, Cambados, Sanxenxo, etc.) i al nord Ferrol, més ben dit, Ferrolterra ja que ens trobem davant una comarca urbana i industrial clàssica (amb els termes de Narón, Fene, Neda, Mugardos, etc.). En definitiva, una Galícia occidental i costanera (litoral) molt transformada per la urbanització, que ha significat la concentració de dos milions d'habitants en uns 7.000 km², amb una intensíssima ocupació de l'espai, i la presència de les principals empreses i centres de treball del país. Fora d'aquest espai, només les capitals de província de l'interior (Ourense amb prop de 110.000 habitants i Lugo amb aproximadament 80.000) i diverses desenes de nuclis capçalera (o petites ciutats), com Lalín, Sarria, O Vaixell de Valdeorras, Monforte de Lemos, Melide, etc., reflecteixen creixement demogràfic i de l'habitatge en un context que, com ja hem apuntat, es defineix per la regressió en termes socials i de població.

En el paràgraf precedent hem utilitzat les categories de ciutat i aglomeració urbana per a esmentar la nova organització de l'espai gallec. Amb tot, cada vegada un més gran nombre d'autors emprà l'expressió d'eix de creixement espacial per a caracteritzar l'espai més dinàmic del país, que s'estén en direcció meridiana, des de Ferrol fins a la ratlla amb Portugal. Aquest sector rep el nom d'eix urbà Atlàntic, pel seu caràcter d'àrea litoral pròxima a aquest oceà. Dins seu, la mobilitat entre uns centres urbans i d'activitat i altres és intensa, permanent; s'ha vist facilitada per la construcció des de finals dels 1970 de l'Autopista de l'Atlàntic (Pérez Touriño, 1997; OBECAUDE, 2000). Aquesta via d'alta capacitat permet desplaçar-se de Vigo a A Coruña en poc més d'hora i mitjana, de Vigo a Pontevedra en 20 minuts, de Pontevedra a Santiago en 30-35 i de Santiago a A Coruña en 45-50, entre d'altres possibilitats. Això facilita que, per exemple, molts funcionaris de la Xunta de Galícia hagin continuat residint a A Coruña o Pontevedra, que milers de viguesos treballin a Pontevedra i als seus voltants, i viceversa, entre d'altres casos. En definitiva, ha fet realitat la integració funcional de tot l'occident, urbà i superpoblat, del país, en una espècie de ciutat contínua, estesa de nord a sud. Un segon tret que justifica la utilització de l'expressió eix urbà Atlàntic, és la consideració d'aquest ampli espai com una àrea contínua i atractiva per invertir, on fer negoci, independentment del lloc d'elecció per a localitzar una empresa, una companyia o un centre de distribució. L'eix urbà Atlàntic es percep des de l'exterior, per part d'empreses desitjoses d'obtenir rendibilitat, o des de dins, per algunes companyies gallegues que han aconseguit incrementar els seus beneficis en els darrers temps, com un àmbit molt favorable per diversos motius. Es considera la disponibilitat de mà d'obra al que

té de llarg el mateix i, no ho oblidem, de treballadors qualificats i destacats centres de recerca (hem de tenir en compte el funcionament de tres universitats i cinc campus en el seu interior, algun molt important com Santiago o Vigo a l'àrea tecnològica). Encara més, interessa l'existència d'un mercat de dos milions de consumidors. En darrer lloc, les dolentes comunicacions terrestres amb l'exterior es van deixant lentament enrera i, sobretot, s'ha començat a considerar la posició avantatjosa d'aquest avantport a l'entrada marítima cap a Europa, com espai a potenciar en el comerç a llarga distància.

Quan al·ludim a l'eix urbà Atlàntic de Galícia, ens resulta molt difícil passar per alt la seva continuïtat cap a Portugal. De fet, entre Ferrol-A Coruña i Lisboa s'estén, per tot el litoral, un ampli espai intensament urbanitzat sense ruptures apreciables. Les discontinuïtats, producte de segles d'establiment d'una frontera política seguint el curs del riu Miño, han anat desapareixent. Primer va ser la incorporació dels dos estats ibèrics a la Comunitat Europea, després l'increment espectacular dels intercanvis econòmics, de la mobilitat i de les inversions directes entre Galícia i Portugal (López Trigal, Lois i Guichard, 1997; Lois, 2000). Avui en dia, la comunitat autònoma gallega i la Regiao Nord de Portugal formen un dels millors exemples d'Euroregió en el marc de la UE. D'una part, els dos territoris han coordinat les seves estratègies de desenvolupament en una Comissió de Treball interinstitucional conjunta. Només els problemes de representativitat endarrereixen una mica el seu funcionament, ja que la Regiao Nord no és una entitat políticoadministrativa, sinó una regió-pla gestionada per funcionaris i quan un representant autonòmic galleg desitja firmar un acord ha de dirigir-se a Lisboa, o a Madrid perquè s'estableixi una negociació directa amb el govern portuguès, entre d'altres problemes. D'una altra, la desaparició de la frontera ha suposat que certes complementaritats econòmiques Galícia-Nord de Portugal hagin aflorat. Grans empreses lusitanes (en el sector del ciment, del petroli, de la banca, etc.) han entrat a Galícia amb bons resultats, al temps que altres gallegues (agroalimentàries, tèxtils, de la construcció, de la fusta, etc.) inverteixen sumes creixents al sud del Miño. S'ha generat una comunitat d'interessos que fins i tot s'ha plasmat en la formació de grups gallegoportuguesos que aspiren al lideratge a escala continental (per exemple, en el sector forestal, en els congelats de peix, etc.). En tercer lloc, els comentats avantatges locacionals dels ports i les ciutats gallegues es veuen incrementats si es considera el litoral portuguès (amb centres com Porto, Aveiro, Lisboa, etc.). De fet, la UE ha plantejat estratègies tendents a integrar el gran espai urbà de l'occident ibèric (entre A Coruña i Lisboa la distància per autopista és de cinc hores i mitja) i a buscar la cooperació dels seus ports per captar un percentatge creixent de les mercaderies transportades pels vaixells que realitzen la seva ruta per l'Atlàntic Nord (Comissió Europea, 1994). Sens dubte, en el litoral occidental de la Península s'està assistint a una de les reconfiguracions territorials més importants del sud-oest d'Europa en aquests darrers anys que, de continuar en els pròxims temps, acabarà per modificar els fonaments seculars de l'organització interna de l'espai ibèric.

3. Les bases econòmiques de la Galícia actual

El popular escriptor i periodista Manolo Rivas compte entre les seves obres amb un llibre de relats titulat *Un milió de vaques*, i a cada una de les històries que presenta apareix una referència concreta a aquest animal simbòlic. La vaca en l'imaginari gallec és, per descomptat, més que un mer animal de criança, o encara que una espècie pecuària. En moltes ocasions es denominava *facenda* al nombre de vaques de què una família camperola disposava, ja que aquest indicador simple mostrava de manera directa la riquesa d'una casa (a més vaques, més terres en propietat, més diners en una economia desmonetaritzada, més força de treball abans de la introducció massiva de maquinària agrícola). Avui en dia a Galícia es comptabilitzen 1.057.000 exemplars bovins, menys d'un per cada dos habitants. La importància del boví és inqüestionable dins d'un sector agrari que s'ha modernitzat, ha optat per produir per al mercat i ha aconseguit adaptar-se a la competitivitat creixent de l'Europa actual. En concret, si repassem les dades més recents referits a la Producció Final Agrària (PFA), els de 1999, comprovarem que el 64,1% correspon al subsector ramader, el 19,9% a l'agrícola el 12,4% al forestal i el 3,6% a altres produccions (IDEGA, 2001). L'activitat agrària s'ha transformat gràcies a la intensificació de l'explotació pecuària, ja que simplement la riquesa generada pel boví assoleix el 45% de la PFA (el 30,4% la llet i el 14,6% la carn), més que l'any anterior a la nostra incorporació a la Comunitat (el boví suposava el 42,2% de la PFA en 1985) (IDEGA, 2001). Així mateix aquesta importància no queda reduïda al sector agrari, sinó que els rendiments làctics i càrnics han afavorit el desenvolupament d'una potent indústria agroalimentària, en particular amb la consolidació de diverses desenes d'empreses de transformació de llet i alguns escorxadors industrials, que proveeixen una part significativa del mercat espanyol, ara també portuguès. A Galícia existeix un *lobby* ramader, de forma més precisa boví, representat per productors, indústries i empreses de comercialització. La seva influència és enorme, perquè el consumidor de les quatre províncies tendeix a sobrevalorar la qualitat dels recursos del propi país i acostuma a secundar tot tipus de mobilitzacions a favor d'un sector productiu considerat emblemàtic (gairebé tots tenim algun pare, oncle, avi o familiar ramader, i quan les tractorades van tallar les carreteres o es va desencadenar la crisi de les vaques boges, l'opinió pública va mostrar un recolzament total al complex d'interessos pecuari-empresarial). Juntament al boví, les ramaderies porcina i avícola practicades en granges mantenen la seva significació. Tant per la riquesa que generen (el 7,7% i el 6% de la PFA, respectivament) com pel seu notable implantació en determinades àrees; alguns municipis de Lugo (Sarria, Chantada, etc.) i dels voltants d'A Coruña en el bestiar porcí, i Ourense lligat al fenomen de la cooperativa multinacional COREN, a la criança de pollastres. Per part seva, el subsector forestal reflecteix un relatiu protagonisme (del 10% al 15% en la PFA), que ha crescut en els últims anys a causa de l'increment de les subvencions indiscriminades a la reforestació i a l'augment de les terres deixades

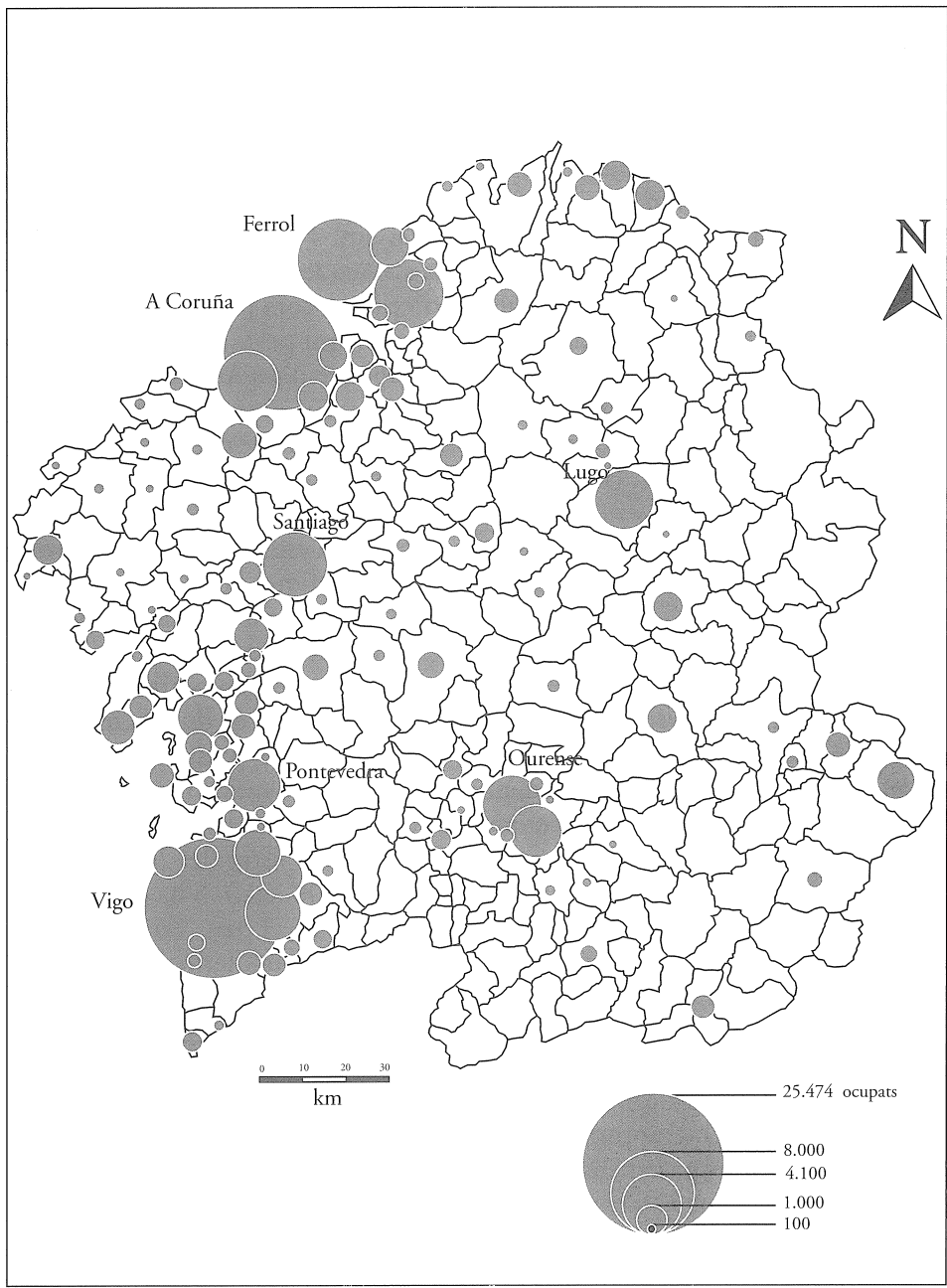
de conrear. Com apunt final, dins de l'agricultura només la producció de va venir i d'hortalisses, dos exemples destacats dels models intensius de vocació comercial, obtenen una participació en la PFA superior al 5% (concretament, el 5,9% i el 5,7% per a cada cas).

Un altre sector econòmic clàssic de Galícia, considerat estratègic per gran part de la població, és el pesquer. Seria més convenient dir l'explotació de recursos marins, perquè juntament a la pesca, l'aqüicultura i la recollida de marisc posseeixen una importància no menyspreable, comparable a l'esmentada de la ramaderia bovina. La tradició pesquera i marisquera de Galícia, basada en l'aprofitament intensiu d'una plataforma litoral estreta, però d'enorme productivitat, ha donat pas a una situació més diversa. La pesca costanera continua sent molt representativa, sobretot en les captures d'espècies pelàgiques (sorells, sardines, etc.) o demersals (lluç, llobarro, etc.), en nombrosos ports distribuïts per tota la costa (Malpica, Sada, Cedeira o Bueu, són bons exemples d'això). Juntament a la pesca de proximitat, ha progressat molt l'obtenció de marisc (en especial, mol·luscos, bivalbes com la cloïssa, l'escopinya, la navalla o la vieira), als arenals i als sectors menys profunds de les ries. La llavor del marisc, els límits de producció i els períodes de veda són negociats entre les comunitats costaneres (confraries i associacions de mariscadors) i els tècnics de la Xunta de Galícia, en un model basat en la sostenibilitat (no es recol·lecta més d'allò que no pugui perjudicar la següent campanya) i la rendibilitat econòmica. De forma complementària, també s'ha impulsat l'aqüicultura (turbot, daurada, llenguado, llobarro, etc.) en els últims decennis, si bé el gruix del peix que es ven en les llenques gallegues segueix procedint de la seva captura en mars cada vegada més allunyats. Encara que la presència de vaixells d'A Coruña, Burela o Celeiro, entre d'altres, en aigües comunitàries atlàntiques és notable, el normal ha estat constituir empreses capaces d'enviar congeladors a Mauritània (una alternativa a la finalització de l'acord pesquer amb Marroc), el Golf de Guinea, Angola-Namíbia, Argentina-Malvines o, de forma creixent, a l'Índic (Oman, Seychelles, etc.). Aquesta és la principal novetat de l'activitat pesquera en Galícia, la seva gestió actual a partir de companyies multinacionals capaços d'adquirir grans vaixells, de negociar acords pesquers o la constitució de societats mixtes en qualsevol lloc del món, d'integrar la pesca amb la transformació industrial dels seus productes i la seva comercialització, i d'implicar a importants entitats financeres en el negoci. Galícia, juntament a Noruega, Dinamarca o l'Àrtic rus, és una de les principals potències pesqueres d'Europa, amb possibilitats d'actuació en tot el planeta. És factible que les dificultats imposades a pescar en aigües de tercers països es tradueixin en desballestaments de vaixells i en desocupació creixent de mariners gallegos. Tot i això, els departaments comercials de les grans companyies del país seguiran proveïnt de productes el mercat intern (o s'importen, o es capturen en vaixells amb pavelló estranger i capital viguès, de Ribeira o de Marín, etc.) i continuaran incrementant la seva participació en el negoci pesquer, cada vegada més integrat, més global.

Durant molts decennis es va insistir com el caràcter perifèric i endarrerit de Galícia dificultava qualsevol desenvolupament industrial que no fos induït des de l'exterior. Així, l'INI va impulsar la creació de fàbriques en el nostre territori, i la política *desarrollista* dels 1960 i començaments dels 1970 es va fixar de manera preferent a les quatre províncies que avui formen la comunitat autònoma. Amb tot, els 1980 i 1990 la realitat ha contradit als teòrics clàssics de la industrialització, ja que a Galícia ha crescut la participació del sector secundari en la creació de riquesa i el treball a fàbriques tendeix a mantenir-se, i en certs casos a incrementar-se. De fet, al país coexisteixen un sector fabril clàssic, molt afavorit per les polítiques d'estímul a la inversió formulades en el tardofranquisme, amb una nova indústria basada en iniciatives autòctones, que ha comptat amb escàs suport oficial. D'una part, destaca el manteniment d'una potent indústria automobilística als voltants de Vigo, de la construcció naval a Vigo i Ferrol, petrolera a A Coruña, metal·lúrgica i mecànica també a A Coruña, el Baixo Ulla i algunes petites ciutats disperses per les quatre províncies. D'altra, un complex agroalimentari, esmentat ja, amb forta presència de capital autòcton (des de les Cooperatives Ourensanas, COREN, fins a les famílies que són darrera de PESCANOVA, etc.), un sector de la fusta molt competitiu, el tèxtil no només circumscrit al fenomen ZARA-INDITEX i la indústria extractiva (granits a O Porriño i pissarres a Valdeorras o Quiroga). Aquests dos grans tipus d'activitat fabril, segons el seu origen, justifiquen que la indústria suposi aproximadament el 20-21% del PIB gallec i el 17,3% de l'ocupació (un 29,1% si s'inclou també la construcció) (IDEGA, 2001). Des d'una perspectiva territorial, la principal concentració d'empreses del país es registra a l'aglomeració urbana de Vigo, amb perllongacions cap al nord de Portugal (concelhos de Valença, Caminha, Vila Nova de Cerveira o Viana do Castelo, on s'ha condicionat terra industrial per acollir a companyies gallegues), i cap a Pontevedra i O Salnés (amb els importants centres de Vilagarcía de Arousa i Termes de Reis). En el Golf Ártabro, A Coruña presenta una indústria diversificada, definida a partir de petites i mitjanes empreses (ZARA-INDITEX i la Refineria de Petroli serien l'excepció). Ans, Ferrol sempre s'ha caracteritzat per la gran indústria de construcció naval (les clàssiques ASTANO i Bazán), avui en procés de recuperació, juntament a nous sectors fabrils (tèxtil, alimentari, etc.) que s'han beneficiat de l'existència, primer d'una ZUR (Zona d'Urgent Reindustrialització) i després d'una ZID (Zona Industrial en Declivi). A Santiago de Compostella, Lugo i Ourense l'activitat industrial és limitada, encara que s'ha d'anotar la presència d'algunes branques en expansió (telecomunicacions a Santiago, centrals làcties a Lugo i tèxtil a Ourense). Per altres, els últims decennis han vist florir la indústria en certes àrees d'interior (com Valdeorras, amb l'extracció i transformació de la pissarra, una planta química i indústries vinificadoras) i, sobretot, a algunes petites ciutats distribuïdes per tot el territori. Destaca la indústria conservera, química i mecànica a Carballo, el vidre, el tèxtil i el sector de l'alumini a Lalín, el tèxtil i les alimentàries a Verín, el ciment, el moble i les alimentàries a Sarria, i així fins a aproximadament dues desenes d'exemples,

Figura 2
Ocupació industrial a Galícia per municipis. 1994.

Font: Registro Industrial (MINER). Elaboració pròpia. Reproduït de M. P. Alonso i R.C. Lois (1997)

que trenquen amb la regressivitat i el ruralisme hegemònics de la Galícia situada fora de l'eix urbà atlàntic (Rodríguez González, 1997).

Juntament a la indústria i els complexos empresarials de base ramadera o pesquera, el turisme constitueix un altre sector econòmic de puixança a Galícia. L'activitat turística en el país no ha assolit una gran projecció fins a la dècada dels 1990. L'escassa insolació anual i, sobretot, l'elevat nombre de dies de pluja va convertir a les quatre províncies en un destí poc atractiu per a la modalitat hegemònica de sol i platja. Només alguna ciutat o localitat d'estiu, com A Coruña, Sanxenxo, Baiona i O Grove-A Toxa, escapaven a aquesta tendència. Malgrat tot, des de fa uns deu anys Galícia ha començat a projectar-se amb èxit com un referent del turisme cultural i vinculat amb l'esbarjo a la natura. Dues campanyes coincidents en el temps, «Galícia calidade», orientada a promocionar els productes emblemàtics del país i al propi país com producte de qualitat, i el Xacobeo de 1993, centrada a animar el recorregut pel Camino de Santiago i la visita a Compostel·la coincidint amb la celebració d'un Any Sant, van aconseguir canviar radicalment la situació. Galícia es va mostrar atractiva, renovada i desconeguda per a una majoria de ciutadans espanyols que mai no havien viatjat a aquesta cantonada de la Península Ibèrica o que, havent-la conegut, desitjaven retornar. Com conseqüència d'aquest procés, l'any 1993 es van registrar xifres record de visitants i a partir d'aquesta data s'ha estimat que el nombre de turistes de Galícia s'ha incrementat en un 50% pel que fa a l'etapa anterior (Santos, 1999b). A més a més des de llavors s'ha assentat un model propi d'activitat turística en Galícia: promoció de la Comunitat Autònoma en el seu conjunt, amb Santiago de Compostel·la (la capital), com el gran centre d'atracció; període d'estada curta (des d'un pont fins a dues setmanes de durada habitual), on es gaudeix del paisatge, la gastronomia i l'evocació del passat; complementarietat entre un viatge iniciat prenent com referència Santiago i el seu camí, i alguns dies a la costa; i campanyes promocionals que es deriven de la celebració d'algun esdeveniment (els anys sants del 1999 i el futur del 2004, la capitalitat europea de la cultura de Compostel·la del 2000, etc.). S'ha calculat que el turisme ja suposa el 10% de la riquesa generada en el país. També s'estima que l'impuls a una oferta més diversificada (turisme rural, termal, d'activitats, etc.), ajudarà que el sector continuï creixent i actuï com a factor de desenvolupament en diferents àrees rurals. Pel moment, l'augment del negoci vinculat als viatges i el gaudiment de les vacances, justifica que grans cadenes hoteleres hagin entrat en les ciutats gallegues i que un segment de l'empresariat autòcton opti per invertir en una oferta turística de qualitat.

Al llarg d'aquest apartat ens hem referit a una sèrie d'activitats econòmiques molt dinàmiques que han contribuït a crear una nova imatge de Galícia i a afavorir un creixement continu de la riquesa generada en el país. Com complement necessari, s'observa una modernització en l'estructura socioprofessional de les quatre províncies, manifestada en el notable augment dels ocupats en el sector terciari, de la població assalariada urbana i del nombre de treballadors qualificats (amb estudis superiors, professionals, formació a l'exterior, etc.).

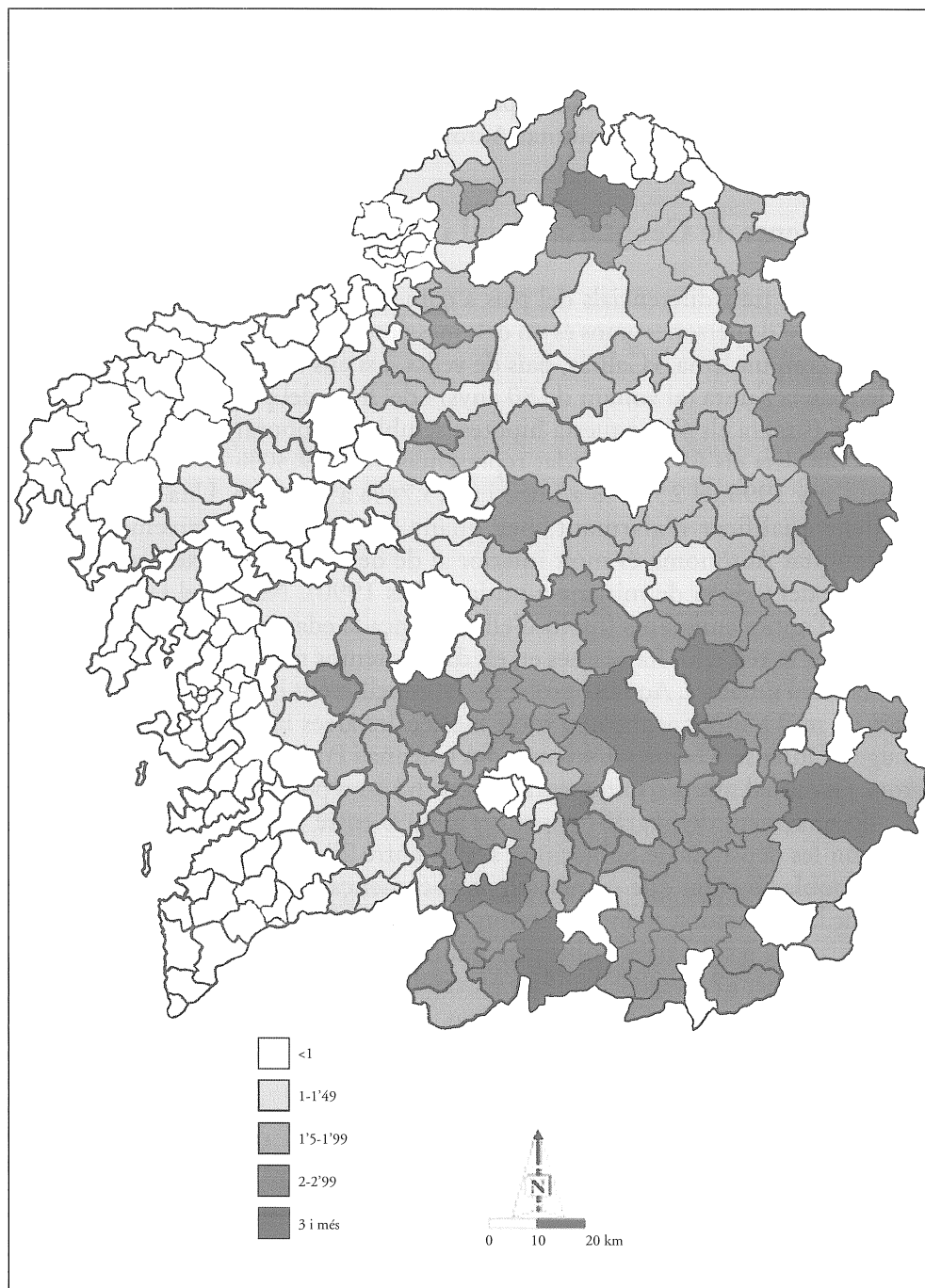
Sense cap mena de dubte, aquests atributs no constitueixen, així exposats, cap novetat en el context espanyol o europeu. Tot i això, volem incidir en ells per insistir que la Galícia actual ja no pot ser catalogada com un espai perifèric, endarrerit, singular per aquests motius. S'ha registrat una plena integració de l'economia del país (abans rural i replegada sobre si mateixa) en àmbits més extensos (l'estatal i el de la UE), encara que el desenvolupament de certs sectors productius sigui original i, especialment, un conjunt de característiques socials i culturals de la Comunitat Autònoma.

4. Elements de Geografia social i cultural

Entre els trets diferencials del país a començaments del segle XXI, l'elevat percentatge de persones grans és un dels més destacats. Podríem enunciar aquesta idea com un lema, «Galícia, país de vells», i si ens aturem en l'edat del president de la Xunta (al voltant de 80 anys) i del líder del principal partit de l'oposició (supera els 65), aquesta hipòtesi sembla corroborar-se. Els gallecs que han complert els 65 anys d'edat representaven el 19,30% de l'efectiu humà total l'any 1998, el 25,67% a Lugo i el 25,74% a Ourense. Una situació que podem qualificar d'alarmant, per quant al nombre de naixements a la Comunitat Autònoma és molt inferior al de defuncions (creixement natural negatiu del 0,34% de mitjana a mitjans dels 1990). Només el fenomen del retorn d'antics emigrants (molts d'ells d'avançada edat, amb la qual cosa l'envelliment es reforça), ha permès en els darrers temps moderar unes pèrdues de la població notables. Aquests problemes d'envelliment i regressivitat demogràfica de més a més s'accentuen molt més en les àrees interiors (províncies de Lugo i Ourense, i la meitat oriental d'A Coruña i Pontevedra). En aquests sectors, l'habitual són percentatges de més de 65 anys per damunt del 25%, taxes de decreixement demogràfic superiors al 40% entre 1950 i 1996, en un context on les densitats de població se situen entre 20 i 50 hab/km² (lluny de la superpoblació rural que comentàvem al començament d'aquest treball). La crisi de la població, d'abandó de certes comarques i d'envelliment del país, està plantejada, i les diverses polítiques públiques elaborades per la Comunitat Autònoma per a corregir-la, no han passat de ser bons enunciats promocionals (com el repetit suport fiscal a la natalitat, que només es reflecteix en la reducció de 20.000 pessetes de tributació a l'impost sobre la renda), sense a penes concreció pràctica.

Un segon atribut de la població gallega es refereix a la possessió de terres rebudes en herència per part d'una porció majoritària dels habitants. Galícia és una col·lectivitat de propietaris, millor dit, de petits o de minúsculs propietaris, com a conseqüència de la profunda empremta camperola que ho inunda tot. Per a demostrar-ho afegim una sèrie de dades reveladores: en les quatre províncies en 1989 es comptabilitzaven 225.850 explotacions agràries per damunt d'una hectàrea (aproximadament 100.000 més si considerem les com-

Figura 3
Índex d'envelliment municipal. 1996

Font: elaboració pròpia a partir de les dades dels padrons municipals

preses entre 0,1 i 1 ha); entorn de quinze milions de parcel·les); pels voltants de quinze milions de parcel·les (amb una superfície de referència de 0,15 ha); una dimensió mitjana per unitat productiva de 6,2 ha i una distribució gairebé equitativa, en tres terços, entre titulars d'explotació que tenen com a principal activitat l'agricultura amb una altra ocupació principal no agrària, i jubilats (Lois, 1995; López Iglesias, 1996). Segons es dedueix d'aquests valors, gairebé totes les famílies gallegues tenen terra, una mica menys de la meitat desenvolupen una explotació més o menys sistemàtica de la mateixa, encara que només en un 15-20% de les cases les rendes generades pel treball del camp són significatives. Es tracta, en definitiva, del llegat d'un passat aclaparadorament rural que va deixar pas a un ràpid procés d'urbanització. Moltes persones se'n van anar a residir a una ciutat, però van conservar la propietat d'alguns terrenys. En certs casos els cultiven a temps parcial o han optat per reforestar-los. Aquesta tendència a conservar diverses finques rebudes dels més grans, justifica que la mida mitjana de l'explotació agrària no creixi gaire (encara que per viure del camp es necessitin unes 10 ha a les comarques ramaderes, i 3 ha en sectors d'horta i viticultura molt intensius), que el preu de la terra roman elevat i que els intents de generalitzar la concentració parcel·lària no hagin donat tots els fruits desitjats. Galícia s'ha urbanitzat, però el fet agrari, el pagès, continua present en la realitat quotidiana del país. És un país de petits posseïdors d'horts, antigues terres de cultiu i praderies, on les transmissions familiars segueixen comptant simbòlicament molt i la autorepresentació com propietari (malgrat que es guanyi més amb el salari d'una fàbrica, treballant en una oficina, etc.) és hegemònica en la societat.

Del passat com territori rural i perifèric també es deriva que Galícia hagi pogut conservar una llengua pròpia, encara molt utilitzada. Com coincideixen a afirmar els experts, l'aparell de l'estat central va tenir serioses dificultats per a fer-se present al país. La divisió en municipis (contra les parròquies socialment arrelades) va tardar molts anys a ser assumida i l'administració pública, castellanitzadora com l'església, perdia tota la seva influència més enllà de les ciutats i algunes viles. El castellà va continuar sent un idioma minoritari, utilitzat quan calia arreglar algun paper, en el culte o a l'escola (a la qual gran part de les persones anava només durant el temps necessari per aprendre a llegir i escriure), mentre que el gallec es mantenia a l'univers domèstic, de la vida camperola i parroquial. Durant el franquisme, la generalització de l'escola obligatòria i una política de castellanització més agressiva van fer retrocedir al gallec (en particular en àrees industrialitzades com Vigo i Ferrol, i en els centres urbans), si bé els primers censos de població realitzats en el període democràtic mostren que la llengua pròpia segueix sent parlada habitualment per gran part de la població. En xifres concretes, un 60-65% segons les dades corresponents a 1991, si bé es detecta un sensible retrocés d'ús en els darrers anys (Valcárcel, 1997); retrocés que s'acompanya de l'evidència que el 99% dels habitants de la Comunitat Autònoma pot expressar-se oralment sense dificultat en gallec. El problema de l'idioma del país no està tant en la seva preserva-

ció com en la voluntat d'utilitzar-lo (sentiment de defensa de l'autòcton més atenuada que al País Basc i Catalunya) i en la progressiva penetració de termes castellans en el seu lèxic (fet davant del qual una gran part de filòlegs propugnen un acostament preferent al portuguès, indiscutible llengua germana).

Com correspon a una població envellida, gran part dels gallecs són dones, amb tendència a incrementar la seva participació en els últims temps. La dona tradicionalment ha jugat un paper capital en la societat del país, com encarregada d'un bon nombre de feines agrícoles, de certs treballs (a part del domèstic, la recollida de marisc a peu, teixir, la venda i preparació del pop a les fires, etc., són assumptes exclusivament femenins) i, en bon nombre d'ocasions, de portar la llar davant l'absència d'un home. A Galícia, especialment la de fa alguns decennis, sempre s'al·ludia a les vídues de morts i a les vídues de vius, com va evocar Rosalía de Castro. Durant segles, es va mantenir un elevat nivell de mares solteres, amb famílies monoparentals al seu càrrec (Bertrand, 1992); a més a més, moltes femines es van quedar soles per l'emigració o la mort del marit (això últim relativament freqüent en comunitats pesqueres). Per tant, no ha estat rar que les dones actuessin decidint, organitzant i concentrant l'esforç físic en el si de la casa. Per molts de nosaltres, recórrer els camps del sud de la península o visitar llotges de peix i marisc on no hi ha dones, on les dones no compleixen un paper central en l'activitat, encara ens resulta estrany. I això, malgrat que el procés de modernització ha modificat substancialment el paper femení dins la societat. Les dones han abandonat el camp en una proporció superior que els homes (la ciutat sempre ofereix més possibilitats), s'introdueixen en activitats que fins a fa poc els estaven vedades (construcció, recollida de marisc a floti, extracció de pissarra, etc.), si bé el seu paper en la Galícia del present difereix ja molt poc d'altres territoris espanyols o europeus pròxims (la generalització de certs rols femenins en les col·lectivitats contemporànies del món desenvolupat).

Una idea bastant arrelada en la percepció de Galícia des de l'exterior és, en el pla ideològic, el caràcter conservador dels seus habitants. Sobre això, creiem que en pàgines anteriors s'ha demostrat que les gent del país van transformar profundament les seves explotacions agràries i la pesca, van emigrar i van fer diners en altres llocs, van emprendre amb èxit negocis molt diversos, amb la qual cosa és possible desmentir aquest supòsit de conservadorisme. Ben diferent és que una majoria social voti el poder establert, amb el qual transacciona de moltes diverses formes (clientelisme) i del qual rep beneficis i, en molts casos, subvencions. Davant d'aquest segment hegemònic de la població (el 51% dels electors l'octubre de 2001 van abonar el PP), a Galícia els més joves i els residents a les ciutats acostumen preferir una esquerra diversa internament, dividida en dos parts gairebé iguals entre una opció socialdemòcrata i constitucionalista, i un front que integra diverses tendències (comunistes, socialistes, socialdemòcrates, etc.) sota el principi comú del nacionalisme progressista, almenys frontalment oposat al Partit Popular en el govern. Des d'un punt de vista ideològic, polític, molts experts apunten a l'existència de dues Galícies,

contrastades en els seus caràcters, però que no arriben quasi a la confrontació per les pròpies tendències pactistes que dominen els comportaments socials del país. D'una part està el segment més nombrós, de persones d'edat (el PP arrasa entre aquells qui han complert els 55 anys), que han vist millorar substancialment les seves condicions de vida en els darrers decennis i respon a cada consulta electoral procurant que tot segueixi amb poques variacions. No pot parlar-se d'un sector ideològicament de dretes, sinó més aviat possibilista en termes polítics, defensor d'una forta autonomia i de l'estat central al mateix temps, reticent amb Europa, amb mentalitat de petit propietari moltes vegades amenaçat. D'altra, l'esquerra és ciutadana (governa a Vigo, A Coruña, Santiago, Ferrol, Lugo i Pontevedra) i més jove (gran part d'aquells qui no han complert els 30 anys vota BNG). Ha demostrat el seu rebuig polític a l'actual estat de coses, com en les massives manifestacions contra la reforma universitària a Santiago durant els últims mesos de 2001, en concerts multitudinaris de rock *bravú* o reivindicant el futbol gallec; malgrat tot, encara no ha aconseguit ser hegemònica i pot tardar a ser-ho fora de l'àmbit local.

Finalment, no volíem acabar aquest ràpid recorregut per alguns trets distintius de la Galícia actual sense al·ludir a l'enorme importància assolida pel fet festiu, més en concret, pel tiberi ritual en tot el territori. Una societat camperola, amb problemes de superpoblació i de fam en la postguerra dels anys 1940, que va emigrar, agrada de reunir-se cada poc temps per escoltar música (els gaiters, les bandes i la música tropical vinguda d'Amèrica constitueixen la tríada del popular més tradicional), assistir a una celebració (missa, discurs d'un polític, inauguració, etc.) i, per descomptat, menjar i beure abundantment, per conjurar el record de la fam, i per afirmar que s'ha progressat en termes econòmics i es pot malgastar. A Galícia, ja ho hem apuntat, existeixen gairebé 4.000 parròquies i a cada una d'elles se celebren un parell de festes com a mínim (una gran i una altra petita), de caràcter religiós a l'any. Per si de cas això fóra poc, des dels anys 1960 han vingut proliferant les festes gastronòmiques, d'exaltació d'algun producte o menjar local, com el marisc a O Grove, el *cocido* en Lalín o el pop a O Carballiño, per citar algunes de les més multitudinàries. A part dels actes rituals (cerimònia religiosa i presència d'algun polític autonòmic juntament als representants municipals), hom s'atipa de valent. De fet, aquestes festes són narrades per la premsa indicant en lloc preferent el nombre de quilos de tal producte i la quantitat de litres de beguda que es van degustar. Es realitzen anyalment unes 300 festes gastronòmiques (gairebé una per municipi). Sobre la seva celebració, al geògraf l'interessa conèixer el producte exaltat en relació amb la localitat on es realitza la festa (es desenvolupen moltes estratègies tendents a aconseguir una denominació d'origen), l'àrea d'atracció que genera (local, comarcal o de tota Galícia) i, de forma indirecta, els valors i actituds d'una població que s'ha modernitzat, ha abandonat un món rural tancat sobre si mateix, però on es manifesten de forma evident les empremtes del pagès, s'han establert nous ritus per expressar que el passat d'escassetat s'ha superat definitivament.

5. Consideracions finals

A totes les ocasions que emprenem escriure sobre la realitat socioterritorial de Galícia de manera sintètica, la idea de perifèria transformada es deixa notar en la nostra exposició. Per la seva localització excèntrica, un nivell de desenvolupament més baix que molts territoris del seu entorn i per la pervivència d'una sèrie d'atributs particulars, les quatre províncies gallegues han de seguir considerant-se perifèriques. Tot i això, el contingut d'aquesta noció de perifèria és molt diferent a la de fa només vint o encara trenta anys. L'economia, la societat i el territori del país s'han transformat profundament; s'ha assistit a un procés de modernització, d'urbanització, molt ràpid en el temps, que sens dubte s'acompanya avui en dia d'una sèrie d'herències del secular passat pagès i rural. També, s'ha de tenir en compte que la perifèritat física s'ha atenuat. En particular per la desaparició de la frontera efectiva amb Portugal, canvi que permet la conformació d'un eix urbà atlàntic continu des de Ferrol-A Coruña fins a Lisboa, o bé d'una euroregió, com agrada dir als responsables polítics. També les vies ràpides de comunicació amb la Meseta ajuden a aquest objectiu, per a un espai marcadament Atlàntic integrat en un estat-nació bàsicament Mediterrani.

Queda per plantejar com, en aquest context renovat, serà el futur de Galícia, entès com a territori singular. Per una part, no podem ignorar que existeixen tendències molt poderoses i creixents vers la integració en un món interrelacionat on desapareixen les senyes d'identitat dels petits països. En aquest sentit, a Galícia s'albira contínuament dels perjudicis que duria la pèrdua o bé musealització de l'idioma propi. També s'ha de romandre a l'aguait sobre la crisi de l'explotació agrària familiar, de la pesca artesanal i costanera que han de ser defensades entre d'altres raons pel seu valor social i cultural. D'altra banda, i com a contraposició, molts autors considerem que Galícia conservarà la seva singularitat si desenvolupa la seva vocació Atlàntica a l'extrem sud-occidental d'Europa, si reforça els seus lligams amb Portugal com contrapès a una creixent integració econòmica a Espanya (la importància de l'iberisme) i si és capaç de seguir impulsant sectors econòmics nous i puixants (el tèxtil, l'agroalimentari, els complexos ramader i pesquer, etc.), que permetin un creixement continu de la capacitat interna de generar riquesa.

Bibliografia

- ALONSO LOGROÑO, M.P.; LOIS GONZÁLEZ, R.C. (1997). «Proceso de industrialización y organización del espacio en un territorio periférico: Galicia». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* [Madrid], 24, p. 147-168.
- BALBOA LÓPEZ, X. (1990). *O monte en Galicia*. Vigo: Xerais.
- BEIRAS TORRADO, X.M. (1972). *O atraso económico de Galicia*. Vigo: Galaxia.
- BERTRAND, J.R. (1992). *A poboación de Galicia. Estudios xeográficos*. Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións da Universidade de Santiago.

- BOUHIER, A. (1979). *La Galice. Essai géographique d'analyse et d'interprétation d'un vieux complexe agraire*. La Roche-sur-Yon.
- CARMONA BADÍA, X. (1990). «Crisis y transformación de la base industrial gallega, 1850-1936». A: J. NADAL; A. CARRERAS [Dir. i Coord.], *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*. Barcelona: Ariel p. 23-49.
- COLINO SUEIRAS, X.; PÉREZ TOURIÑO, E. (1983). *Economía campesina e capital. A evolución da agricultura galega 1960-1980*. Vigo: Galaxia.
- COMISIÓN EUROPEA (1994). *Estudio prospectivo de las regiones atlánticas*. Bruselas: Comisión Europea.
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (1992). *Labregos con ciencia. Estado, sociedade e innovación tecnolóxica na agricultura galega, 1850-1939*. Vigo: Xerais.
- GARCÍA FERNÁNDEZ, J. (1975). *Organización del espacio y economía rural en la España atlántica*. Madrid: Siglo XXI.
- IDEGA (2001). *A Economía Galega, Informe 1999-2000*. Santiago de Compostela: IDEGA i Fundación Caixa Galicia.
- IGE (1993). *Movements migratorios 1962-1991*. Santiago de Compostela: Instituto Galego Estatística-Xunta de Galicia.
- LISÓN TOLOSANA, C. (1979). *Antropología cultural de Galicia*. Madrid: Akal.
- LOIS GONZÁLEZ, R.C. [Coord.] (1995). «Xeografía Económica I. A explotación dos recursos do territorio». A: A. PÉREZ ALBERTI, *Xeografía de Galicia*. Tomo 5. Gran Enciclopedia Gallega. Bilbao.
- LOIS GONZÁLEZ, R.C. (1996). «As transformacións socioeconómicas e espaciais recentes nas antigas comunidades campesinas». *Humanitas. Estudos en homenaxe ó Prof. Carlos Alonso del Real*. Santiago de Compostela: Servicio de Publicacións da Universidade de Santiago, p. 763-791.
- LOIS GONZÁLEZ, R.C. (2000). «Galicia-Região Norte de Portugal y la posible formación de un espacio económico común en la periferia atlántica. Apuntes para un debate». A: L. LÓPEZ TRIGAL; F. GUICHARD [Coords.] *La frontera hispano-portuguesa: nuevo espacio de atracción y cooperación*. Zamora: Fundación Rei Afonso Henriques, p. 241-259.
- LOIS GONZÁLEZ, R.C.; RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (2001). «Cambios recientes no espacio rural: a Galicia interior». A: J.M^a. SAN ROMÁN [Coord.] *IX Semana de Historia. Unha panorámica de Valdeorras. A dinámica dun espacio interior de Galicia*. O Barco: IEV, p. 29-53.
- LÓPEZ IGLESIAS, E. (1996). *Movilidad de la tierra y dinámica de las estructuras agrarias en Galicia*. Madrid: Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.
- LÓPEZ TABOADA, J.A. (1996). *La población de Galicia, 1860-1991*. Santiago de Compostela: Fundación Caixa Galicia.
- LÓPEZ TRIGAL, L.; LOIS GONZÁLEZ, R.; GUICHARD, F. [Coords.] (1998). *La articulación territorial de la raya hispano-portuguesa*. Zamora: Fundación Afonso Henriques.
- OBECAUDE (2000). *La Autopista del Atlántico. Movilidad, demanda de transporte y localización empresarial*. Santiago de Compostela: ENA e IDEGA-Universidade de Santiago.

- PAZO LABRADOR, A. (1994). *La trama de los asentamientos rurales en las Rías Bajas gallegas*. Pontevedra: Diputación de Pontevedra.
- PÉREZ TOURINO, E. (Dir.) (1997). *Infraestructuras y desarrollo regional: efectos económicos de la Autopista del Atlántico*. Madrid: IDEGA. ENA i Editorial Civitas.
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, R. (1997). *La urbanización del espacio rural en Galicia*. Barcelona: Oikos-Tau.
- SANTOS SOLLA, X.M. (1993). *Geografía de la vid y el vino en Galicia*. Pontevedra: Deputación de Pontevedra.
- SANTOS SOLLA, X.M. (1999). «Xeografía e nacionalismo en Galicia». A: *Homenatge al Prof. Joan Vilà Valenti. El seu mestratge en la Geografia universitària*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- SANTOS SOLLA, X.M. (1999b). «Mitos y realidades del Xacobeo». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* [Madrid], 28.
- SOUTO GONZÁLEZ, X.M. (1988): *Xeografía humana*. Vigo: Biblioteca Básica da Cultura Galega-Ed. Galaxia.
- VALCÁRCEL RIVEIRO, C. (1997). *Do rural ó urbano: tentativa dunha análise xeolingüística do concello de Pontevedra*. Memoria de Licenciatura (Inédita). Departamento de Filoloxía Galega. Universidade de Santiago.
- VILLARES PAZ, R. (1982). *La propiedad de la tierra en Galicia. 1500-1936*. Madrid: Siglo XXI.
- VILLARES PAZ, R. (1984). *A Historia*. Vigo: Biblioteca Básica da Cultura Galega-Galaxia.